

Vilâyet-ı Sitte Islahatı Kapsamında Diyarbakır Vilayeti'nde Yapılan Çalışmalar (1878-1899)

Emel Demir Görür**

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefonos Antlaşması'nın 16. ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile Osmanlı Devleti, Ermeni bulunan eyaletlerde ıslahat yapmayı ve Ermenileri, Kürt ve Çerkezlere karşı korumayı taahhüt etmiştir. Buna ilaveten Osmanlı Devleti, 61. madde kapsamında bölgede icra edilecek ıslahatlar hakkında ilgili devletleri bilgilendireceğini ve onların da konuya müdahil olacaklarını kabul etmiştir¹. 61. maddeye baktığımızda ıslahatların yapılacağı bölgenin sınırları çizilmediğini görmekteyiz. İlgili maddede “Vilâyet-ı Sitte” ifadesini kullanılmamış, “Ermeni bulunan eyalet” ifadesine yer verilmiştir. Daha sonraki dönemde ıslahat kapsamında Ermenilerin diğer vilayetlere nazaran daha yoğunlukta yaşadığı yerler olan Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamuretü'l-Aziz Vilayetleri için Vilâyet-ı Sitte tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca 61. madde ne tür ıslahatlar yapılması noktasında sarıh bir talep içermediğinden, Vilâyet-ı Sitte'de yapılması gereken ıslahatlar ilgili devletlerin bölgedeki konsolosları, Osmanlı Devleti'nin bölgeye gönderdiği teftiş heyetlerinin çalışmaları, devlet erkanının hazırladığı layihalar ile Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne verdiği notalar ile şekillenmiştir.

Vilâyet-ı Sitte Islahatı'nın başlangıcı olarak kabul ettiğimiz Berlin Antlaşması'ndan

* Bu çalışma “Vilâyet-ı Sitte Islahatı (1878-1899)” adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Ar. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır/TÜRKİYE, emeldemirgorur@gmail.com ORCID:0000-0003-1408-1377

1 Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi, “*Rusya askerinin Ermenistan'ı tahliyesi ve Devlet-i Âliye'ye iadesi devleteyn münâsebatında münâkaşa ve ihtilâfi mücib olabileceğinden Babıâli ihtiyacât-ı mahalliyeye tevzifen Ermenilerin sâkin olduğu eyaletlerde derhal icrâ-i ıslahâtı ve Hristiyanların Kürtler ve Çerkezlerden te'minlerini der-uhde eder.*” Bkz; Berlin, *Ayastefanos ve Kıbrıs Muahednameleri*, Karabet Matbaası, 1324, s. 49. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, “*Babıâli, ahalişi Ermeni bulunan eyalatta ihtiyacat-ı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı ertelemeksizin icra ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüt eder. Vê ara sıra bu babda itihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ edeceğinden imzacı devletler alınacak tedbirlerin icrasına nezaret eyleyeceklerdir.*” Bkz; *Muâhedât Mecmûası*, C V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 139.

1895 tarihli İslahat Layihası'nın ilan edildiği döneme kadarki süreç, ıslahatların daha yavaş ilerlediği, Sultan II. Abdülhamid'in bu süreci ustalıkla yönettiği bir dönem olmuştur. Bu süre zarfında İngilizler başta olmak üzere Ruslar ve Fransızlar, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin icrası noktasında Osmanlı Devleti'ne sürekli baskı yapmışlardır. Özellikle 1878-1880 yılları arasında baskıların hat safhaya çıktığı görülmektedir. İngilizler gerek Dışişleri Bakanlıkları gerek Dersaadet'te ki bu süreç zarfında görev yapan Büyükelçileri ve tercümanları vasıtasıyla Bab-ı Âli'nin kapısını sürekli aşındırmışlardır². Sultan II. Abdülhamid, ıslahatlar noktasında ilk olarak bölgenin ihtiyaçları tespit etme ve ön bilgi toplamak amacıyla Erzurum-Van'a³, Diyarbakır-Mamuretü'l-Aziz-Sivas'a⁴ teftiş komisyonları göndermiştir⁵. Özellikle İngilizlerin baskılarını azaltmak amacıyla İngiliz Baker Paşa başkanlığında Anadolu Teftiş Heyeti teşkil edilmiştir⁶. Bu hamle ile Avrupalı devletlerin sesleri kısmen kesilmiştir. Ancak daha sonraki süreçte İngilizlerin başı çektiği Avrupalı Devletlerin istekleri, bölgeye gönderilecek "genel vali, "fevkalade

- 2 TNA., F.O. 424/91, No. 130, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'ye, 24 Kasım 1879, s.171-172; BOA., Y.EE., 95/22, 12 Teşrin-i Sani 1295/24 Kasım 1879; TNA., F.O. 424/107, No. 194, Mr. Goschen'den Earl Granville'ye, 16 Kasım 1880, s. 338-339; TNA., F.O. 424/123, No. 6, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 28 Haziran 1881, s. 11; TNA., F.O. 424/123, No. 75, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 23 Ağustos 1881, s. 119-121; TNA., F.O. 424/123, No. 113, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 10 Eylül 1881, s. 160-163; TNA., F.O. 424/123, No. 126, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 19 Eylül 1881, s.176; TNA., F.O. 881/5396, No.22, Sir E. Thornton'dan The Earl of Rosebery'ye, 29 Ağustos 1886, s. 24; TNA., F.O. 424/143, No.22, Sir E. Thornton'dan The Earl of Rosebery'ye, 29 Ağustos 1886, s. 24; BOA., Y.A.HUS., 265/83, 13 Rebiülevvel 1310/5 Ekim 1892; TNA., F.O. 424/172, No.102, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'ye, 19 Kasım 1892, s. 77; TNA., F.O. 424/182, No. 166, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'ye, 11 Mayıs 1895, s. 213.
- 3 Erzurum-Van Komisyonunun teşkili ve verilen talimat için bkz; TNA., F.O. 424/83, No.527/1, Sir A.H. Layard'dan Binbaşı Trotter'a, 12 Mayıs 1879, s. 390; BOA., Y.A.HUS., 160/111, Lef 4 13 Rebiülahir 1296/6 Nisan 1879; TNA., F.O. 424/85, No.446/1, Binbaşı Trotter'dan Marquis of Salisbury'ye, 12 Temmuz 1879, s. 260-262. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belge 10 madde şeklinde düzenlenmişken İngiliz Milli Arşivinde yer alan aynı içerikli belge 11 madde şeklinde verilmiştir. BOA'da yer alan 3. madde F.O.'de ikiye ayrılarak 2 ayrı madde olarak verilmiş olup içerikleri tamamen aynıdır.
- 4 BOA., Y.A.HUS., 160/111, Lef 2, 13 Rebiülahir 1296/6 Nisan 1879; Musa Şaşmaz, *British Policy and The Application of Reforms For The Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Turkish Historical Society Printing House, Ankara 2006, s. 56.
- 5 Bu heyetlerin dışında Halep (Zeytun) Komisyonu da teşkil edilmiştir. Ancak Halep Vilayeti, Vilâyât-ı Sitte'nin dışında yer aldığı için çalışmamızda yer verilmemiştir.
- 6 TNA., F.O. 424/89, No. 268, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'ye, 21 Kasım 1879, s. 224; TNA., F.O. 424/106, No. 94/1, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'ye, 24 Şubat 1880, s. 200-201.

komiser” üzerine yoğunlaşmıştır⁷. Bu istekler 1895 yılına kadar devam etmiştir. Avrupalı devletler 1895 yılı Mayıs ayında 40 maddelik ayrıntılı bir ıslahat programı hazırlanmış ve bu programın Osmanlı Devleti'nce kabul edilmesini istemişlerdir⁸. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti ıslahat çalışmalarına hız vermiştir. 1895 yılı Ağustos ayında Ahmet Şakir Paşa, Anadolu Umûm Müfettişi olarak görevlendirilmiştir⁹. Ardından Bab-ı Âli tarafından Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamuretül-Aziz, Sivas Vilayetlerinde yani Vilâyât-ı Sitte'de icra olunacak ıslahatlar için 16 bölümden oluşan 32 maddelik bir layiha hazırlanmıştır¹⁰. Hazırlanan layiha 18 Ekim 1895 gecesi Sultan II. Abdülhamid tarafından tasdik edilmiştir¹¹. Padişah tarafından tasdik edilen ıslahat layihası 20 Ekim 1895'de şifahi bir nota ile İngiltere, Fransa ve Rusya Büyükelçilerine bildirilmiştir¹². Islahat Layihası'nın bir sureti de 23 Ekim 1895'de vilayetlere gönderilmiştir¹³. Hazırlanan Islahat Layihası'nın birinci faslı vilayet, sancak ve kazalara nüfus nispetine uygun olarak vali, mutasarrıf, kaymakam ve muavin tayini; ikinci faslı kaymakam olarak atanacak kişilerin vasıfları; üçüncü faslı görevlendirilecek Müslüman ve Hıristiyan memurların oranları; dördüncü faslı sancak ve kaza meclislerinin işlevleri ve aza seçimi; beşinci faslı nahiyelerin teşkili; altıncı faslı adli hususlar; yedinci faslı polis teşkilatının oluşumu; sekizinci faslı jandarma teşkilatının oluşumu; dokuzuncu faslı köy bekçilerinin görevlendirilmesi; onuncu faslı hapishanelerin denetim altında tutulması ve tahkikat-ı evveliyeye heyetlerinin teşkili; on birinci faslı aşiretler ve Kürtlerin denetim altında tutulması; on ikinci faslı Hamidiye Alaylarının denetim altında tutulması; on üçüncü faslı emlak tapularını inceleme komisyonlarının teşkili; on dördüncü faslı vergi toplama usulü ve on beşinci faslı ise aşar usulü; on altıncı faslı ise Daimi Teftiş Komisyonlarının teşkili ile ilgilidir¹⁴.

7 BOA., YA.RES., 14/2, Lef 2, 14 Teşrin-i Sani 1297/ 26 Kasım 1881.

8 TNA., F.O. 424/182, No. 166, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 11 Mayıs 1895, s. 213.

9 TNA., F.O. 424/182, No. 444, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 28 Haziran 1895, s. 455.

10 BOA., YEE., 97/55, 1 Cemaziyel Evvel 1313/ 20 Ekim 1895; BOA., Y. PRK. BŞK., 43/58, 28 Rebiülahir 1313/ 18 Ekim 1895; TNA., F.O. 424/184, No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895, s. 131-134.

11 TNA., F.O. 424/184, No. 466/2, Yardımcı Konsolos Hampson'dan Konsolos Cumberbatch'a, 22 Ekim 1895, s. 256.

12 BOA., YEE., 97/55, 1 Cemaziyel Evvel 1313/ 20 Ekim 1895; BOA., Y. PRK. BŞK., 43/58, 28 Rebiülahir 1313/ 18 Ekim 1895; TNA., F.O. 424/184, No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895, s. 131-134.

13 BOA., BEO., 697/52210, 11 Teşrin-i Evvel 1311/ 23 Ekim 1895.

14 BOA., YEE., 97/55, 1 Cemaziyel Evvel 1313/ 20 Ekim 1895; BOA., Y. PRK. BŞK., 43/58, 28 Rebiülahir 1313/ 18 Ekim 1895; TNA., F.O. 424/184, No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess

Diyarbakır Vilayeti'nin Teftişi ve Islahat Çalışmaları

Diyarbakır Vilayeti'nde 20 Ekim tarihli Islahat Layihası ilanının duyulması üzerine Diyarbakır Valisi Enis Paşa, bölgede yaşanan huzursuzluklar nedeniyle ıslahat layihası uygulamalarının bir müddet tecil edilmesini istemiştir. Ancak İstanbul'daki Teftiş Komisyonu Diyarbakır Vilayeti'nde ıslahat çalışmalarının biran önce başlatılması gerektiğini vilayete bildirmiştir. Vali Enis Paşa, ilk telgrafından yaklaşık bir ay kadar sonra, ıslahat layihasının icrasında hangi maddelere öncelik verilmesi gerektiğini sormuş, Teftiş Komisyonu bölgede asayiş sağlayacak olan jandarma ve polis teşkilatı ile ilgili yapılacak düzenlemelerin ıslahat yapma sürecini kolaylaştıracağı için her şeyden önce bu maddelerin hayata geçirilmesini istemiştir¹⁵. Bunun üzerine Diyarbakır Vilayeti'nde ıslahat çalışmaları başlamıştır. Bu süreçte bölgedeki Müslümanlar, Diyarbakır dâhilinde ıslahatlarla ilgili herhangi başka bir teşebbüste bulunulması halinde bu durumu protesto edeceklerini bildirmişler ve bu hususta padişaha, 1896 yılı Nisan ayı içinde 2 kere mazbata göndermişlerdir. İngiltere'nin Diyarbakır Yardımcı Konsolosu Cecil Marsham Hallward¹⁶ da bu durumun altında yatan nedeni yani ıslahatın tecili konusundaki isteklerin Şakir Paşa'nın başının altından çıktığını, Cemil Paşa ve diğer önemli yetkililerin bu mazbatanın yazımıyla yakından alakalı olduğunu, valinin de bu durumdan haberinin olduğunu ileri sürerek, ıslahatların yapılabilmesi için ilk olarak bu kişilerin görevlerinden uzaklaştırılmasının gerekli olduğunu İstanbul'daki Büyükelçiliğe bildirmiştir¹⁷.

Konsolos Hallward, Şakir Paşa'nın icraatlarının Diyarbakır Vilayeti'nde başarılı olması için bazı hususlara öncelik vermesi gerektiğini belirtmiştir. Şakir Paşa'nın ilk olarak Hıristiyan tutsak, kadın, erkek ve çocuklar konusunda bir düzenleme getirmesini ve bu duruma nezaret etmesini, ikinci olarak Diyarbakır Vilayeti'ndeki Hıristiyan köylerini düzenlemesini ve Hıristiyan köylülerin can güvenliğini sağlamasını, üçüncü olarak Diyarbakır Valisi ve Jandarma Komutanı Azimet Paşa'nın da yer aldığı bir iki önemli yöneticiyi görevinden uzaklaştırmasını

of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895, s. 131-134.

15 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 2, 30 Kanun-u Evvel 1311/ 11 Ocak 1896.

16 Cecil Marsham Hallward, 20 Kasım 1895'de İngiltere'nin Diyarbakır Vilayeti Yardımcı Konsolosluğu'na atanmış, bu görevinden önce ise Van Vilayeti Yardımcı Konsolosluğu görevinde bulunmuştur. Bkz; *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1896*, Edited by Edward Hertslet, K.C.B. and Edward Cecil Hertslet ESQ., Sixty-ninth Publication, London, s. 123.

17 TNA., F.O. 424/187, No. 106/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 28 Nisan 1896, s. 115.

istemmiş ve bu adımın ıslahat süreci açısından yararlı olacağını belirtmiştir. Hallward, Şakir Paşa'nın bu yararlı düzenlemeleri yaptıktan sonra diğer ıslahatları yapacak yeterli zamanının kalacağını, bu düzenlemeleri yapmaması durumunda ise vilayete yararından çok zararının dokunacağını belirtmiştir¹⁸. Anlaşılacağı üzere Hallward, ıslahatları sadece Hıristiyanlara yönelik uygulanacak bir düzenleme olarak görmüş ve sadece Hıristiyanların, sorunlarına çözümler üretilmesini istemiştir.

Şakir Paşa Erzurum, Sivas, Mamuretü'l Aziz, Van ve Bitlis Vilayetlerini ziyaret ettikten sonra 20 Kasım 1896 günü Mardin Sancağı'na geçmiştir¹⁹. Mardin'de ilk olarak jandarma taburunda düzenlemeler yapmış, nispet kaidesine uygun olarak 8 Hıristiyan teşkilata kaydedilmiştir. Polis ve tahsildarla ilgili düzenlemeler de tamamlanmış, nahiye teşkilatında yapılacak düzenlemelerle ilgili bir plan oluşturulması kararlaştırılmıştır²⁰. Yaklaşık bir hafta Mardin'de kalan Şakir Paşa, 28 Kasım 1896'da Diyarbakır Sancağı'na geçmiştir²¹. Şakir Paşa ve maiyetinin Diyarbakır'a ulaşması üzerine İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu, Mardin'e geçmiş, Şakir Paşa'nın bölgede yaptığı icraatları teftiş etmiştir. Konsolos Mardin'de teşkilat, idare ve mal müdürlüğünde istihdam edilecek Hıristiyan memurların miktarı konuları üzerinde ehemmiyetle durmuş, bazı tahkikatlarda bulunmuş ve aldığı malumatlar ile Şakir Paşa'nın bir iki gün içinde yaptığı icraatları oldukça memnun edici bulmuştur²².

Şakir Paşa, Diyarbakır Vilayeti'nin merkezine geçtikten sonra her kısım idare için ayrı ayrı 3 kıt'a teşkilat defteri tanzim etmiştir. Yapılması planlanan düzenlemeler çerçevesinden Hıristiyan muavin tertibi, polis efradının sayısının artırılması, geçici olarak teşkil olunan tahsildarların maaşı, kaymakam maaşlarının düzenlenmesi, kaymakamlıkların ihtiyaç mahalline göre düzenlenmesi ve bazı kazaların yeniden teşkil edilmesi gibi düzenlemeler nedeniyle vilayetin dâhiliye kısmına aylık 26.957 ve adliye kısmına 10.395 ve maliye kısmına 29.581 kuruş ek ödenek ihtiyacı

18 TNA., F.O. 424/187, No. 218/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Mr. Herbert'a, 9 Haziran 1896, s. 191-192.

19 BOA., DH.TMIK.S., 2/134, 8 Teşrin-i Sani 1312/ 20 Kasım 1896; TNA., F.O. 195/1930, No. 25, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 29 Kasım 1896, s. 459.

20 BOA., DH.TMIK.S., 3/54, 13 Teşrin-i Sani 1312/ 25 Kasım 1896.

21 BOA., YA.HUS., 362/108, 16 Teşrin-i Sani 1312/ 28 Kasım 1896; BOA., DH.TMIK.S., 3/77, 16 Teşrin-i Sani 1312/ 28 Kasım 1896; TNA., F.O. 195/1930, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 28 Kasım 1896, s. 452.

22 BOA., DH.TMIK.S., 3/54, 13 Teşrin-i Sani 1312/ 25 Kasım 1896.

doğmuştur. Kazalardaki hükümet idaresinin merci olan kaymakam maaşlarının yeterli düzeyde tutulması için vilayet dâhilinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı kazaların ehemmiyetleri oranında kazaların 1. ve 2. sınıfa terfi ve maaşlarının da bu nispette düzenlenmesi yapılmıştır²³. Elcezire'nin mamuriyeti, Çöl cihetinin bazı kısımlarına hükümet memurları ikamesi, Viranşehir ile önceden kaza iken sonradan lağvedilen Hamidiye Kazası'nın yine kaza olarak teşkil edilmesine karar verilmiştir. Yapılması planlanan düzenlemelerin yer aldığı defter hazırlanarak Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir²⁴.

Vilâyât-ı Sitte Islahat Layihası Kararlarına Uygun Olarak Yapılan Düzenlemeler

Jandarma Teşkilatı

Diyarbakır Vilayeti'nde ıslahat layihasına uygun olarak jandarma teşkilatı ile ilgili yapılması planlanan düzenlemeler çerçevesinde Şakir Paşa ile Diyarbakır Valisi Enis Paşa görüş birliğine vararak bazı düzenlemeler yapmışlardır²⁵. 1 Alay Beyi, 1 Alay Kâtibi, 3 Binbaşı, 3 Tabur Kâtibi, 14 Yüzbaşı, 14 Mülâzım-ı Evvel, 14 Mülâzım-ı Sani, 63 Çavuş, 14 Bölük Emini, 126 Onbaşı, 798 nefer toplamda 1.051 kişi olacak şekilde bir düzenleme yapılmıştır. 14 bölük olacak şekilde düzenlenen teşkilatta üyelerin 860'ı Müslüman subay, 112'si Ermeni nefer, 79'u diğer gayrimüslimlerden olmasına karar verilmiştir. Mevcut nüfus defterleri göz önüne alınarak planlanama yapılan jandarma teşkilatında Müslümanların 1000'de 804, Ermenilerin 1000'de 112, diğer milletlerin 1000'de 84 oranında temsil edilmesi kararlaştırılmıştır²⁶. Yapılan düzenlemeye göre Diyarbakır Vilayeti Jandarma Teşkilatı'nın 7'si piyade ve 7'si süvari olmak üzere 14 bölük ve üç taburdan teşkil ve tertip edilmesi kararlaştırılmıştır²⁷. Yapılan düzenlemeyle ilgili hazırlanan defterler incelenmek üzere Ser Askeriye makamına gönderilmiştir²⁸. Jandarma teşkilatında Şakir Paşa'nın belirlemiş olduğu doğrultuda düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan düzenleme sonrası jandarma zabitanın yıllık tahsisatı 2.203.490 kuruşa ulaşmıştır. Zabitan mevcudu 1.051 nefere yıllık ödeneği 2.203.490 kuruşa çıkarılmıştır. Zabitan'ı 278 kişi ve yıllık ödeneği 819.611

23 BOA., DH.TMIK.S., 4/48, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Aralık 1896.

24 BOA., DH.TMIK.S., 4/48, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Aralık 1896.

25 BOA., A.MKT.MHM., 677/9, 26 Nisan 1312/ 8 Mayıs 1896.

26 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 10, 27 Nisan 1311/ 9 Mayıs 1896.

27 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 10, 27 Nisan 1311/ 9 Mayıs 1896.

28 BOA., A.MKT.MHM., 677/9, 26 Nisan 1312/ 8 Mayıs 1896.

kuruş olan Esterli Seyyar Taburu, ıslahat düzenlemeleri dışında bırakıldığı için mevcut sayısı ve ödeneği değiştirilmemiştir²⁹. Jandarma teşkilatı bünyesine 116 gayrimüslim alınmış ve Mardin, Diyarbakır, Maden'deki birliklere gönderilmiştir³⁰. 1897 yılına geldiğimizde teşkilat bünyesindeki gayrimüslimlerin 145 nefere ulaştığı görülmektedir. Geri kalan 48 nefer için taburlarda boş kadrolar bırakılıp gayrimüslimlerden talep gelmesi durumunda istihdam edileceği bildirilmiştir³¹. Mardin Sancağı taburu nispet kaidesine göre ikmal edilmiştir. Merkez taburunun piyade ve süvari bölüklerinden üçünün mevcudu tamamlanmıştır. Yalnız dördüncü süvari bölüğünden 9 piyadeden 1 ve Maden Sancağı taburundan da süvariden 7 ve piyadeden 7 toplamda 24 nefer alınması gerektiği, başvurular oldukça boşlukların doldurulacağı bildirilmiştir³².

Polis Teşkilatı

Vilayet dâhilinde polis teşkilatında yapılması planlanan ıslahatlar çerçevesinde Diyarbakır Kazası'nda baş komiser 1, ikinci sınıf komiser 2, üçüncü sınıf komiser 4, polis neferi 10 toplamda 17 kişi; Siverek Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Derik Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Silvan Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2, Beşiri Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Lice Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2 kişi, Diyarbakır merkez ve merkez kazalarında toplamda 32 polis alınmasına karar verilmiştir. Mardin Sancağı'nın merkez kazası olan Mardin Kazası'nda ikinci sınıf komiser 1, üçüncü sınıf komiser 2, polis neferi 5 toplamda 8 kişi olması kararlaştırılmıştır. Midyat Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Nusaybin Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Avniye Kazası'nda (Savur) üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Cezire Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Mardin Merkez Sancağı ve kazalarında 20 kişi olması planlanmaktadır. Maden Sancağı merkez kazası olan Maden Kazası'nda ikinci sınıf komiser 1, üçüncü sınıf komiser 2, polis neferi 5 toplamda 8 kişi olması kararlaştırılmıştır. Palu Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Çermik Kazası'nda üçüncü sınıf komiser 1, polis neferi 2; Maden Merkez Sancağı ve kazalarında toplamda 14 kişi alınması kararlaştırılmıştır³³.

29 BOA., DH.TMIK.S., 2/112, 4 Teşrin-i Sani 1312/ 16 Kasım 1896.

30 TNA., F.O. 424/189, No.284, Anthopoulos Paşa'dan Salisbury Markisi'ne, 8 Aralık 1896, s. 263.

31 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897.

32 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 4, 31 Kanun-u Sani 1312/ 12 Şubat 1897.

33 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 21, 3 Haziran 1312/ 15 Haziran 1896.

Diyarbakır Vilayeti'nde nüfus nispetine uygun olarak 13 gayrimüslim polis komiseri ve neferi 11 Temmuz 1896'dan itibaren göreve başlamıştır³⁴. 1896 yılının sonları itibariyle teşkilatın %18'ini oluşturan 30nHıristiyan polis göreve başlamıştır³⁵. Diyarbakır Vilayeti dâhilinde yapılan düzenlemelerle toplam polis sayısı 66 nefere çıkarılmış ve bu nedenle 220.640 kuruş ek ödenek verilmesi Meclis-i Vükelâ tarafından uygun bulunmuştur³⁶. Tahsisat padişah tarafından onaylanmıştır³⁷. İslahatlar çerçevesinde Diyarbakır Vilayeti'nde polis teşkilatı düzenlemeleri tamamlanmıştır³⁸. Polis komiser ve efradına tahsisi gerekli maaşların maliyeye bağlı olarak düzenlenmesi gerekli olduğundan bu husus dikkate alınarak ser komisere 1.200 ve ikinci komiser 650 ve üçüncü komiser 350 ve polis efradına 250 kuruş maaş verilmesi onaylanmış, maaşlar bu şekilde ödenmiştir³⁹.

Tahsildar Teşkilatı

Tahsildarlarla ilgili düzenlemeler çerçevesinde tahsildarlara ait tertibat defteri Şakir Paşa ile muhabere edilerek düzenlenmiştir⁴⁰. Tahsildarlar için Şakir Paşa'nın tertip ettiği şekilde yıllık 219.000 kuruş tahsis edilerek gerekli düzenlemeler yapılmıştır⁴¹. 1896 yılının sonu itibariyle Diyarbakır Vilayeti'nde istihdamı gereken 18 gayrimüslim tahsildarın hepsi teşkilat dâhilinde yer almıştır⁴². İngiltere'nin Yardımcı Konsolosu Hallward gönderilerinde belirtmiş olduğu üzere 1896 yılının sonu itibariyle vergi toplamak için tahsildarlar atanmıştır⁴³, ancak Fransa Sefareti Baş Tercümanı, Vilâyât-ı Sitte'de özellikle Diyarbakır Vilayeti'nde vergi tahsilinin önceden olduğu gibi zaptiyelerin yaptığını ve halktan çeşitli bahanelerle para aldıklarını ve bu durumun da ıslahat layihasına uygun olmadığını Hariciye

34 TNA., F.O. 424/189, No.284, Anthopoulo Paşa'dan Salisbury Markisi'ne, 8 Aralık 1896, s. 263.

35 TNA., F.O. 424/189, No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896, s. 254.

36 BOA., İ.M.L., 20/33, Lef 1, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896; BOA., Y.A.RES., 83/89, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896; BOA., Y.A.RES., 83/90, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896.

37 BOA., İ.M.L., 20/33, Lef 2, 11 Teşrin-i Sani 1312/ 23 Kasım 1896; BOA., A.MKT.MHM., 641/1, Lef 6, 24 Kanun-u Sani 1312/ 5 Şubat 1897.

38 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897.

39 BOA., DH.TMIK.S., 5/107, 30 Kanun-u Evvel 1312/ 11 Ocak 1897.

40 BOA., DH.TMIK.S., 1/61, 4 Teşrin-i Evvel 1312/ 16 Ekim 1896.

41 BOA., DH.TMIK.S., 2/112, 4 Teşrin-i Sani 1312/ 16 Kasım 1896.

42 BOA., Y.A.HUS., 363/142, 18 Kanun-u Evvel 1312/ 30 Aralık 1896.

43 TNA., F.O. 424/189, No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896, s. 254.

Nezaretine bildirmiştir⁴⁴. Bunun üzerine Tesri-i Muamelat Komisyonu, böyle bir durumun ıslahatın icraya konulmadığını göstereceğini, yayılan bu söylentinin ortadan kaldırılması için durumun tahkik edilmesini ve durumun acilen merkeze bildirilmesini istemiştir⁴⁵.

Nahiye Teşkilatı

Diyarbakır Valisi Enis Paşa, bölgede yaşanan huzursuzluklar nedeniyle ıslahat layihası maddelerinin bir müddet tecil edilmesini istemiştir⁴⁶. İstanbul'daki Teftiş Komisyonu ise çalışmaların biran önce başlatılmasını ve nahiyeler oluşturulmadan önce bölgede ne kadar Müslim ne kadar gayrimüslim olduğunun tespit edilmesi gerektiği bu nahiyelerin tertip ve tayininin, Bab-ı Âli'ye takdimi ile tetkik ve tasdikinin bir hayli zaman alacağından nahiyeler hakkındaki düzenlemelerin bir an önce başlatılmasını ve ıslahat layihasına uygun olarak nahiye teşkilatıyla ilgili gerekli ön çalışmaların yapılıp bu çalışmalarla ilgili hazırlanan raporun Bab-ı Âli'ye gönderilmesini Diyarbakır Vilayeti'ne bildirmiştir⁴⁷. Bunun üzerine Diyarbakır Vilayeti'nde çalışmalar başlamış ve yeni nahiyeler teşkil edilmiştir. Silvan, Lice, Beşiki, Siverek, Mardin, Nusaybin, Cezire, Avniye, Maden, Palu ve Çermik Kazaları ve merkeze bağlı kazalar 36 nahiyeye bölünmüştür. Teşkil edilen 36 nahiyeden nüfusları nispetine göre iki nahiye müdürlerinin Hıristiyanlardan seçilmesi uygun görülmüştür⁴⁸.

Nahiye teşkilatı hakkında hazırlanan ve takdim edilen defterden merkez vilayete ait olan 4 kısımdan oluşan şark ve garp nahiyelerinin müdür ve aza seçimleri yapılmış, sancak ve kaza nahiyelerinin seçimlerinin devam ettiği bilgisi verilmiştir⁴⁹. Merkez vilayete ait 4 nahiyeden başka Silvan Kazası'nda 4, Lice Kazası dâhilinde 1 toplam 5 nahiyenin daha teşkilatı ve seçimleri tamamlanmıştır⁵⁰. Yeni düzenlemelerle Mardin Sancağı dâhilinde Avniye Kazası'nda Şeyh Alya ve Nusaybin Kazası'nda Mahrugan Nahiyelerinin teşkilatı tamamlanmış; müdür, muavin ve azalar seçilmiş ve vilayetçe memuriyetleri tasdik edilmiştir. Beşiri ve Siverek Kazaları dâhilinde teşkil olunacak nahiye müdür, muavin ve azalarının seçim ve tayinlerinde ıslahat

44 BOA., DH.TMIK.S., 6/98, Lef 1, 16 Kanun-u Sani 1312/ 28 Ocak 1897.

45 BOA., DH.TMIK.S., 6/98, Lef 2, 20 Kanun-u Sani 1312/ 1 Şubat 1897.

46 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 2, 30 Kanun-u Evvel 1311/ 11 Ocak 1896.

47 BOA., A.MKT.MHM., 675/9, Lef 2, 30 Kanun-u Evvel 1311/ 11 Ocak 1896.

48 BOA., DH.TMIK.S., 5/40, Lef 1, 21 Kanun-u Evvel 1312/ 2 Ocak 1897.

49 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897.

50 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 8, 24 Kanun-u Evvel 1312/ 5 Ocak 1897.

layihası kararlarına uygun muamele edilemediği gelen evrak ve mazbatalardan tespit edilmiş, gerekli düzenlemelerin yapılması için kazalara bilgi verilmiştir. Mardin ve Maden Sancakları dâhilinde bulunan nahiyelerin tamamlanmak üzere olduğu bildirilmiştir⁵¹. Nahiye düzenlemeleriyle merkez vilayete bağlı Siverek Kazası dâhilinde Hazro, Havşin ve Karacadağ nahiyelerinin teşkilatı tamamlanmıştır. Seçilen müdür, muavin ve azaların memuriyetleri vilayetçe tasdik edilmiş istihdamları kazaya bildirilmiştir⁵². Maden Sancağı dâhilinde nahiye teşkilatı tamamlanmıştır. Teşkil olunan nahiye müdür, muavin ile azaların seçimi tamamlanmıştır. Ancak yapılan incelemelerde seçimlerde usul ve kaidelere uygun hareket edilmediği, müdür ve muavinliğe sancak idare meclisinin uygun görmesiyle bir takım kişilerin getirildiği görülmüştür. Durum üzerine değerlendirme yapan vali yeniden seçim yapmaktansa seçim evraklarının tetkik edilmesi içlerinde uygun olanların tadil ve ikmaline karar vermiştir⁵³. Maden Sancağı'na bağlı Palu Kazası dâhilinde teşkil kılınan nahiyelerin müdür, muavin ve azalarının seçimi yapılmış ve seçimlerin nizama uygun olduğu görülmüştür. Maden Sancağı'na yeni teşkilata göre düzenlenen Eğil Nahiyesi'nde Zahveran ve Ergani'de Kallesin Nahiyelerinin de mahallince müdür, muavin ve azalarının seçimleri yapılmıştır. Mardin Sancağı dâhilinde Avniye Kazasına bağlı Emirgan Nahiyesi müdür, muavin ve azaların seçim evrakları incelenmiş ve yapılan seçimlerin nizama uygun olduğu görülmüştür⁵⁴. Maden Sancağı'na bağlı Ergani dâhilinde yeni teşkilata göre düzenlenen Kallesin Nahiyesi'nin mahallince müdür ve muavini ile azasının seçimleri tamamlanmış ve gerekli evraklar merkeze gönderilmiştir. Ancak vali teftiş sırasında sancağa gittiğinde Kallesin Nahiyesi seçimlerinde nizama uygun hareket edilmediğini, nahiyede bulunan 2nHristiyan karye ahalisinden kimsenin seçime dâhil edilmediğini, ahali tarafından verilen arzuhaller üzerine yaptığı tahkikatta tespit etmiştir⁵⁵. Yapılan seçim Islahat Layihası'nın 8. ve 9. maddelerine uygun icra edilmediği için feshedilmiş ve valinin Maden'de bulunduğu süre dâhilinde kaidelere uygun olarak seçim yeniden yapılmıştır. Müdür ve azaların Müslüman, muavinnHristiyan olmak üzere seçim onaylanmıştır. Maden Sancağı'na tabi Çermik Kazası dâhilinde teşkili gerekli olan Mansuran, Vartan ve

51 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 3, 31 Kanun-u Sani 1312/ 12 Şubat 1897.

52 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897.

53 BOA., DH.TMIK.S., 10/88, 30 Nisan 1313/ 12 Mayıs 1897.

54 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 27, 30 Haziran 1313/ 12 Temmuz 1897.

55 Diyarbakır Valisi Halid Paşa, bizzat vilayetin her bir idari bölgesini gezerek, ıslahat uygulamalarını bizzat gözlemlemiş, eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Bkz; BOA., DH.ŞFR., 211/4, 13 Haziran 1313/ 25 Haziran 1897; BOA., DH.TMIK.S., 11/13, 13 Haziran 1313/ 25 Haziran 1897.

Konak Nahiyeleri müdür, muavin ve azasının seçimleri yapılmıştır. Yapılan seçim ve uygulamalar vilayet meclis idaresi tarafından tetkik edilmiş ve ıslahat layihası kararlarına uygun olduğu görülmüştür. Geri kalan nahiyelerin seçimlerinin tamamlanması istenmiştir⁵⁶.

Maden Sancağı'na tabi Çermik Kazası dâhilinde Mediye Nahiyesi'nin seçimleri ıslahat layihasına ve nizamlara uygun yapılmıştır. Yapılan incelemelerde seçimlerin nizamlara uygun icra edildiği anlaşılmıştır. Mutasarrıflığa bildirilmiştir⁵⁷. Yapılan incelemeler neticesinde merkez sancağa bağlı Silvan Kazası dâhilinde yeni teşkil edilen Mir Aliyan Nahiyesi'nin seçimlerinin nizamlara uygun olarak yapılmadığı anlaşılmıştır. Bu durum nahiyeye tebliğ edilmiş ve nahiyede yeni bir seçim yapılmıştır. Yapılan yeni seçim nizamlara uygun olarak icra edilmiştir. Bu durum kaymakamlığa bildirilmiştir⁵⁸. Merkez Sancağa tabi Derik Kazası dâhilinde 5 nahiyeye teşkil edilmiştir. Maden Sancağı merkezine bağlı olan ve seçimleri tehir edilen İlyan Nahiyesi'nde ıslahat layihası kararlarına uygun olarak seçimler yapılmıştır. Müdür, muavin ve azaların seçimi idare meclisi tarafından uygun görülmüştür⁵⁹. Diyarbakır Vilayeti'nde nahiyeye teşkiline ayrı bir önem verilmiş, nahiyeye teşkili ve seçimler titizlikle incelenmiştir. Kaidelere uygun yapılmayan düzenlemeler iptal edilmiş yeniden yapılması sağlanmıştır.

Hapishane-Af

1896 yılında Diyarbakır Hapishanesi'nin teftişi yapılmış, mahkûmların genel durumları incelenmiştir⁶⁰. Kısa süre içinde Diyarbakır Hapishanesi'nde bulunan 223 Ermeni tutuklunun davaları görülmüş ve bunlardan 12'si mahkûm edilmiştir⁶¹. 1896 yılının Aralık ayında Sultan II. Abdülhamid tarafından tüm siyasi suçluları kapsayan genel bir af ilan edilmiştir⁶². Diyarbakır Hapishanesi'nden 4 Ermeni ve 20 Müslüman aftan yararlanmış, siyasi suçtan dolayı hapishanede herhangi

56 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 43, 1 Eylül 1313/ 13 Eylül 1897.

57 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 40, 1 Teşrin-i Evvel 1313/ 13 Ekim 1897.

58 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 25, 1 Teşrin-i Sani 1313/ 13 Kasım 1897.

59 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 38, 1 Kanun-u Sani 1313/ 13 Ocak 1898.

60 TNA., F.O. 424/189, No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896, s. 254.

61 TNA., F.O. 424/189, No. 207, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 21 Kasım 1896, s. 188.

62 TNA., F.O. 424/191, No. 30; 30/1, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 6 Ocak 1897, s. 27. Diyarbakır Yardımcı Konsolosu Waugh'ın raporlarında ise hapishanedeki tüm siyasi mahkûmlar olan 4 Ermeni ve 19 Müslüman maffin ilan edildiği gün salıverildiği yazmaktadır. Bkz; TNA., F.O. 424/191, No. 95/6, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 5 Ocak 1897, s. 77.

bir mahkûm kalmamıştır⁶³. Mardin Hapishanesi'nde biri Protestan papaz ve iki arkadaşı toplam 3 Ermeni aftan yararlanmışır⁶⁴.

Müfettiş Şakir Paşa hapishane ve tevkifhanelerin teftişi sonrasında bu kurumların pek çoğunun tahsisatı olmadığı için mahpus ve mevkûfların kanunlara aykırı bir şekilde ekmeksiz ve ilaçsız kaldıklarını görmüştür. Gerekenlerin yapılması için Teftiş Komisyonu hapishane tahsisatının artırılmasını ve sadrazamlık makamı da hapishanelerin sağlık koşullarına uygun olarak ıslahı için bölgelerden gönderilecek defterlerin tetkikinin yapılmasını istemiştir⁶⁵. Ardından Erzurum, Sivas ve Diyarbakır Vilayeti Hapishaneleri için ek ödenek verilmesi kararlaştırılmışır. Maliye Nezareti, hapishaneler için Sivas Vilayeti'ne 281.998 kuruş, Erzurum Vilayeti'ne 348.300 kuruş, Diyarbakır Vilayeti'ne 12.500 kuruş toplamda ise 642.798 kuruşun 1314 (1898) yılında tahsis edilmesini onaylamıştır⁶⁶. Maliye Nezareti 642.798 kuruşu, Vilâyât-ı Sitte adına Dahiliye Nezareti bütçesine aktarmıştır. Dahiliye Nezareti, meblağı Erzurum, Sivas ve Diyarbakır Vilayeti hapishanelerine aktarmıştır⁶⁷.

Gayrimüslimlerin Muavin Olarak Tayini ve İdari Memur Olarak İşe Alınmaları

Islahatlar çerçevesinde Diyarbakır Vilayeti vali muavinliğine Şura-yı Devlet Azası'ndan ve Rum Milleti'nden Todoroki Efendi atanmıştır⁶⁸. 1896 yılında vali muavini olarak Ortodoks bir Rum olan Vagleri Efendi görev yapmıştır⁶⁹. 1896 yılı Kasım ayı itibariyle Diyarbakır Vilayeti Palu ve Silvan Kazalarına gayrimüslim

63 TNA., F.O. 195/1981, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 2 Ocak 1897, s. 248.

64 TNA., F.O. 424/191, No. 30; 30/1, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 6 Ocak 1897, s. 27. Diyarbakır Yardımcı Konsolosu Waugh'ın raporlarında ise hapishanedeki tüm siyasi mahkûmlar olan 4 Ermeni ve 19 Müslüman maffin ilan edildiği gün salıverildiği yazmaktadır. Bkz; TNA., F.O. 424/191, No. 95/6, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 5 Ocak 1897, s. 77.

65 BOA., DH.TMIK.S., 22/5, Lef 2, 14 Nisan 1314/ 26 Nisan 1898.

66 BOA., DH.TMIK.S., 22/5, Lef 1, Tarih bulunmamaktadır; BOA., DH.TMIK.S., 22/5, Lef 4, 14 Teşrin-i Evvel 1314/ 26 Ekim 1898.

67 BOA., DH.TMIK.S., 24/20, 12 Kanun-u Evvel 1314/ 24 Aralık 1898.

68 BOA., YA.RES., 77/43, 19 Teşrin-i Sani 1311/ 1 Aralık 1895.

69 Diyarbakır Vilayeti'nde sevilen biri olan Vagleri Efendi, Mekteb-i Mülkiye mezunudur. Londra'daki Osmanlı Büyükelçiliğine bağlantılı olarak konsolosluk hizmetinde asistan olarak çalışmıştır. Bkz; TNA., F.O. 424/186, No. 73, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 9 Ocak 1896, s. 40-41; TNA., F.O. 78/4700, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 9 Ocak 1896, s. 146-147.

kaymakam muavini atanmıştır⁷⁰. Palu Kazası'na Melkor Said Efendi, Silvan Kazası'na Natik Efendi atanmıştır⁷¹.

Vilayetin tamamında adli memurlar dışında 475 memurun görev yaptığı, Kasım 1896 tarihi itibarıyla 59 Hıristiyan memurun çalıştığı görülmektedir⁷². Diyarbakır Valiliği idare ile ilgili memuriyetlerde nüfus nispetine göre intihap ve tayinlerde itina edildiği bildirmiş⁷³, Islahat Layihası'nın 5. maddesi gereği Şer'i, Adli ve Askeri Daireler müstesna olmak üzere vilayet dâhilinde nüfus nispetine uygun olarak belediye dairesi dâhil olmak üzere gayrimüslim 90 memurun göreve getirilmesine karar verilmiştir⁷⁴. Başvurular neticesinde 70 gayrimüslim memuriyete alınmıştır⁷⁵.

Emlak Komisyonları

Islahat Layihası'nın 29. maddesinde belirtilen emlak komisyonlarının tayin ve vazifeleri için Diyarbakır Valiliği, Defter-i Hakani Nezaretine müracaat etmiş, Bab-ı Âli'de çalışmaların başlaması için gerekli izinleri vermiştir. Vali Enis Paşa, kendilerine yazı ile bildirme yapılmadığından Diyarbakır Vilayeti'nde Emlak Komisyonu'nun teşkil edilmediğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁷⁶. Komisyonların vazifelerini ne olduğuna dair merkezden talimat beklemişlerdir⁷⁷. 1896 yılının son günü Vilâyât-ı Sitte'de teşkil edilecek gayrimenkul senetlerini inceleyecek komisyonların nasıl teşkil edileceği ve vazifelerine dair 14 maddelik bir talimatname kaleme alınmıştır⁷⁸. Bunun dışında yine aynı gün Emlak Komisyonları'nın teftişi için her sene Defter-i Hakani Nezareti'den Vilâyât-ı Sitte'ye gönderilecek 4 müfettişin vazifelerine ait 27 maddelik bir talimatname hazırlanmıştır⁷⁹. Merkez vilayette

70 BOA., DH.TMIK.S., 2/120, 12 Cemaziyel Ahir 1314/ 18 Kasım 1896; BOA., DH.TMIK.S., 3/40, 14 Teşrin-i Sani 1312/ 26 Kasım 1896.

71 TNA., F.O. 78/4719, No. 948, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 17 Kasım 1896; TNA., F.O. 424/189, No. 222, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 17 Kasım 1896, s. 203; BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897.

72 TNA., F.O. 424/189, No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896, s. 254.

73 BOA., DH.TMIK.S., 1/61, 4 Teşrin-i Evvel 1312/ 16 Ekim 1896.

74 TNA., F.O. 424/189, No. 239/1, Memorandum, 30 Kasım 1896, s. 216-218; BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897.

75 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897.

76 BOA., DH.TMIK.S., 2/95, 3 Teşrin-i Sani 1302/ 15 Kasım 1896.

77 BOA., DH.TMIK.S., 1/61, 4 Teşrin-i Evvel 1312/ 16 Ekim 1896.

78 BOA., Y.PRK.DH., 9/44, Lef 1, 19 Kanun-u Evvel 1312/ 31 Aralık 1896.

79 BOA., Y.PRK.DH., 9/44, Lef 2, 19 Kanun-u Evvel 1312/ 31 Aralık 1896.

sancak merkezlerinde emlak senetlerinin tetkik ve muayenesi için Defter-i Hakani memurlarının başkanlığında Müslüman ve gayrimüslim tebaadan olmak üzere bir komisyon teşkil edilmiştir⁸⁰. Komisyon, tapuların denetimini yapmıştır. Ancak Konsolos Hallward, komisyonun görevlerini ve yetkilerini tam olarak bilmediğini belirtmiştir⁸¹. Emlak komisyonlarının teşkili, komisyon heyet seçiminin idare meclisi ve vilayetçe yapılması ilkesine binaen sancaklarda bu yolda bir muamele yapılması için Mardin ve Maden Mutasarrıflıklarına bilgi verilmiştir⁸².

Diyarbakır Vilayeti'nde Islahatlar Kapsamında Yapılan Diğer Düzenlemeler

Diyarbakır Vilayeti'nde tahkikat-ı evveliyeye heyetleri merkez ve sancaklarda teşkil edilmiş ve 1896 yılının Ekim ayından itibaren vazifelerini icra etmeye başlamışlardır⁸³. 1897 yılının ilk ayları itibarıyla Mardin Sancağı dâhilinde 793 ve mülhakat ile beraber merkez vilayete bağlı köylerde 511 nefer toplamda 1.304 nefer köy bekçisi seçilmiştir⁸⁴. Meclis idare azalarının seçimine ait muameleler merkez ve mülhakatça nizam dairesinde ikmal edilmiştir⁸⁵. Dersaadetçe tayin edilen Adliye Müfettişleri görevlerini icra etmişlerdir⁸⁶. Vilâyât-ı Sitte'de açılması istenen iptidai mekteplere dair iradeye binaen Diyarbakır Vilayeti'nin bazı nahiyelerinde birkaç iptidai mektep açılmıştır. Yeni açılan mektepler için pek çok muallim gerektiğinden Tesri-i Muamelat Komisyonu, Maarif Nezareti'ne vilayet ve sancaklardaki maarif müdürlüklerine bu hususunun icra edilmesi için talimat gönderilmesini istenmiştir⁸⁷. Yine ıslahat layihası çerçevesinde 1896-1902 yılları arasında Diyarbakır Valisi Halid Bey'n yardımcılarıyla Diyarbakır Sancağı'nda Baharlı, Beşiri Kazası'nda Tepe; Derik Kazası'nda Mazıdağı; Silvan Kazası'nda Hazro; Lice Kazası'nda Hani, Karaz; Siverek Kazası'nda Yenişehir, Hoşin, Hazro, Mardin Sancağı'nda Koçhisar, Avine Kazası'nda Ömerkan-i Fevkani, Ömerkan-i Tahtani, Şeyhan; Midyat Kazası'nda Hasankeyf, Kerboran, Habızbini; Maden

80 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897.

81 TNA., F.O. 424/189, No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896, s. 254.

82 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897.

83 BOA., DH.TMIK.S., 2/70, 31 Teşrin-i Sani 1312/ 12 Aralık 1896 (Teşrin-i Sani ayı 31 çekmediği için Miladi takvime çevirirken 30 Teşrin-i Sani olarak hesaplama yaptık); BOA., DH.TMIK.S., 2/128, 4 Teşrin-i Sani 1312/ 16 Kasım 1896; BOA., DH.TMIK.S., 1/83, 10 Teşrin-i Evvel 1312/ 22 Ekim 1896; BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 8, 24 Kanun-u Evvel 1312/ 5 Ocak 1897.

84 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 8, 24 Kanun-u Evvel 1312/ 5 Ocak 1897.

85 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 8, 24 Kanun-u Evvel 1312/ 5 Ocak 1897.

86 BOA., DH.TMIK.S., 17/7, Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897.

87 BOA., DH.TMIK.S., 11/16, 16 Haziran 1313/ 28 Haziran 1896.

Sancağı'nda Midye, Ancevez, Abdalan, Piran, Perdenç, Bermaz, Ergani, Güran, Kalliş; Palu Kazası'nda Karaçor; Çermik Kazası'nda Rutan, Konağı, Mansuran Nahiyelerinde birer ibtidai mektep tesis edilmiştir. Öğretmenler vilayet merkezlerince seçilmiş ve tayin edilmişlerdir⁸⁸.

Sonuç

Diyarbakır Vilayeti'nde ıslahatların ne kadarının uygulandığı ya da uygulanmadığı konusuna baktığımızda gayrimüslim tebaadan vali muavini, nüfusları nispetinde gayrimüslimlerden kaymakam muavini atandığı görülmektedir. Vilayet dahilinde tahkikat-ı evveliyeye heyetleri ve emlak komisyonları teşkil edilmiş ve tahsil memurları tertip edilmiş ve vazifelendirilmiş, polis, jandarma ve diğer işlerde nüfus nispetine göre Müslüman ve gayrimüslim tebaadan kişiler seçilmiştir. Jandarma efradı ve zabitanların maaş düzenlemeleriyle birlikte nahiyeler de dâhil olmak üzere her kısım idareye polis efradı alınmıştır. Nahiye düzenlemeleri ve seçimleri Diyarbakır Vilayeti'nde kısmen tamamlanmıştır. Bu hususun dışında köy bekçilerinin seçimi ve görevlerine dair herhangi bir talimat hazırlanmadığı için bu maddenin nasıl uygulanacağı konusu muallakta kalmıştır. Ancak Diyarbakır Vilayeti'nde geçici de olsa köy bekçileri istihdam edilmiştir.

Dönemin siyasi, ekonomik yapısını göz önüne alındığında Vilâyet-ı Sitte'nin diğer vilayetlerinde olduğu gibi Diyarbakır Vilayeti'nde de ıslahatların bihakkin yapılmaya çalışıldığı, ıslahatların icrası noktasında pek çok alanda teşebbüste bulunulduğu açık bir şekilde görülmektedir.

88 Hatip Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 103.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.MKT.MHM., 641/1, Lef 6, 24 Kanun-u Sani 1312/ 5 Şubat 1897; 675/9, Lef 2, 30 Kanun-u Evvel 1311/ 11 Ocak 1896; Lef 10, 27 Nisan 1311/ 9 Mayıs 1896, Lef 21, 3 Haziran 1312/ 15 Haziran 1896; 677/9, 26 Nisan 1312/ 8 Mayıs 1896.

BEO., 697/52210, 11 Teşrin-i Evvel 1311/ 23 Ekim 1895.

DH.ŞFR., 211/4, 13 Haziran 1313/ 25 Haziran 1897.

DH.TMIK.S., 1/61, 4 Teşrin-i Evvel 1312/ 16 Ekim 1896; 1/83, 10 Teşrin-i Evvel 1312/ 22 Ekim 1896; 10/88, 30 Nisan 1313/ 12 Mayıs 1897; 11/13, 13 Haziran 1313/ 25 Haziran 1897; 11/16, 16 Haziran 1313/ 28 Haziran 1896.

DH.TMIK.S., **2/112**, 4 Teşrin-i Sani 1312/ 16 Kasım 1896; **2/120**, 12 Cemaziyel Ahir 1314/ 18 Kasım 1896; **2/128**, 4 Teşrin-i Sani 1312/ 16 Kasım 1896; **2/134**, 8 Teşrin-i Sani 1312/ 20 Kasım 1896; **2/70**, 31 Teşrin-i Sani 1312/ 12 Aralık 1896 (Teşrin-i Sani ayı 31 çekmediği için 30 Teşrin-i Sani olarak değiştirdik); **2/95**, 3 Teşrin-i Sani 1302/ 15 Kasım 1896; **3/40**, 14 Teşrin-i Sani 1312/ 26 Kasım 1896; **3/54**, 13 Teşrin-i Sani 1312/ 25 Kasım 1896; **3/77**, 16 Teşrin-i Sani 1312/ 28 Kasım 1896; 4/48, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Aralık 1896; **4/48**, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Aralık 1896; **5/107**, 30 Kanun-u Evvel 1312/ 11 Ocak 1897; **5/40**, Lef 1, 21 Kanun-u Evvel 1312/ 2 Ocak 1897; **6/98**, Lef 1, 16 Kanun-u Sani 1312/ 28 Ocak 1897; Lef 2, 20 Kanun-u Sani 1312/ 1 Şubat 1897; **17/7**, Lef 3, 31 Kanun-u Sani 1312/12 Şubat 1897; Lef 4, 31 Kanun-u Sani 1312/ 12 Şubat 1897; Lef 6, 3 Kanun-u Evvel 1312/ 15 Ocak 1897; Lef 8, 24 Kanun-u Evvel 1312/ 5 Ocak 1897; Lef 17, 28 Şubat 1312/ 12 Mart 1897; Lef 25, 1 Teşrin-i Sani 1313/ 13 Kasım 1897; Lef 27, 30 Haziran 1313/ 12 Temmuz 1897; Lef 38, 1 Kanun-u Sani 1313/ 13 Ocak 1898; Lef 40, 1 Teşrin-i Evvel 1313/ 13 Ekim 1897; Lef 43, 1 Eylül 1313/ 13 Eylül 1897; **22/5**, Lef 1, Tarih bulunmamaktadır; Lef 2, 14 Nisan 1314/ 26 Nisan 1898; Lef 4, 14 Teşrin-i Evvel 1314/ 26 Ekim 1898; **24/20**, 12 Kanun-u Evvel 1314/ 24 Aralık 1898.

İ.ML., **20/33**, Lef 1, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896; Lef 2, 11 Teşrin-i Sani 1312/ 23 Kasım 1896.

Y.A.HUS., **160/111**, Lef 2, 13 Rebiülahir 1296/6 Nisan 1879; Lef 4 13 Rebiülahir 1296/6 Nisan 1879; **265/83**, 13 Rebiülevvel 1310/5 Ekim 1892.

Y.A.HUS., **362/108**, 16 Teşrin-i Sani 1312/ 28 Kasım 1896; **363/142**, 18 Kanun-u Evvel 1312/ 30 Aralık 1896.

Y.A.RES., **14/2**, Lef 2, 14 Teşrin-i Sani 1297/ 26 Kasım 1881; **77/43**, 19 Teşrin-i Sani 1311/ 1 Aralık 1895; **83/89**, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896; **83/90**, 9 Teşrin-i Sani 1312/ 21 Kasım 1896.

Y.EE., **81/24**, Lef 3, 4 Nisan 1312/ 16 Nisan 1896; **95/22**, 12 Teşrin-i Sani 1295/24 Kasım 1879; **97/55**, 1 Cemaziyel Evvel 1313/ 20 Ekim 1895.

Y.PRK.DH., **9/44**, Lef 1, 19 Kanun-u Evvel 1312/ 31 Aralık 1896; Lef 2, 19 Kanun-u Evvel 1312/ 31 Aralık 1896.

Y.PRK.BŞK., **43/58**, 28 Rebiülahir 1313/ 18 Ekim 1895.

The National Archieves-İngiliz Milli Arşivi (TNA)

F.O. 78/4700, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 9 Ocak 1896.

F.O. 78/4719, No. 948, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 17 Kasım 1896.

F.O. 195/1930, No. 25, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 29 Kasım 1896; Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 28 Kasım 1896.

F.O. 195/1981, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 2 Ocak 1897.

F.O. 424/83, No.527/1, Sir A.H. Layard'dan Binbaşı Trotter'a, 12 Mayıs 1879.

F.O. 424/85, No.446/1, Binbaşı Trotter'dan Marquis of Salisbury'e, 12 Temmuz 1879.

F.O. 424/89, No. 268, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'e, 21 Kasım 1879.

F.O. 424/91, No. 130, Sir A. H.Layard'dan Marki Salisbury'e, 24 Kasım 1879.

F.O. 424/106, No. 94/1, Sir A. H. Layard'dan Marki Salisbury'e, 24 Şubat 1880.

F.O. 424/107, No. 194, Mr. Goschen'den Earl Granville'ye, 16 Kasım 1880.

F.O. 424/123, No. 6, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 28 Haziran 1881; No. 75, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 23 Ağustos 1881; No. 113, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 10 Eylül 1881; No. 126, The Earl of Dufferin'den Earl Granville'ye, 19 Eylül 1881.

F.O. 424/143, No.22, Sir E. Thornton'dan The Earl of Rosebery'ye, 29 Ağustos 1886.

F.O. 424/172, No.102, Sir Clare Ford'dan Earl of Rosebery'ye, 19 Kasım 1892.

F.O. 424/182, No. 166, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 11 Mayıs 1895; No. 444, Sir P. Currie'den Earl of Kimberley'e, 28 Haziran 1895.

F.O. 424/184, No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895; No. 466/2, Yardımcı Konsolos Hampson'dan Konsolos Cumberbatch'a, 22 Ekim 1895; No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895; No. 197/3, Sir P. Currie'den Marquess of Salisbury'ye, 22 Ekim 1895.

F.O. 424/186, No. 73, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 9 Ocak 1896.

F.O. 424/187, No. 106/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 28 Nisan 1896; No. 218/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Mr. Herbert'a, 9 Haziran 1896.

F.O. 424/189, No. 222, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 17 Kasım 1896; No. 239/1, Memorandum, 30 Kasım 1896; No. 273/1, Yardımcı Konsolos Hallward'dan Sir P. Currie'ye, 17 Kasım 1896; No.284, Anthopoulos Paşa'dan Salisbury Markisi'ne, 8 Aralık 1896; No. 207, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 21 Kasım 1896.

F.O. 424/191, No. 30; 30/1, Sir P. Currie'den Salisbury Markisi'ne, 6 Ocak 1897; No. 95/6, Yardımcı Konsolos Waugh'dan Sir P. Currie'ye, 5 Ocak 1897.

F.O. 881/5396, No.22, Sir E. Thornton'dan The Earl of Rosebery'ye, 29 Ağustos 1886.

Kitaplar

Muâhedât Mecmûası, C V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1896, Edited by Edward Hertslet, K.C.B. and Edward Cecil Hertslet ESQ., Sixty-ninth Publication, London.

Şaşmaz, Musa, *British Policy and The Application of Reforms For The Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Turkish Historical Society Printing House, Ankara 2006.

Hatip Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 103.